

Моклиця М. Покритка в творчості Шевченка (Психоаналітична інтерпретація) // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 24-31.

Один із центральних персонажів творчості Шевченка – покритка; це помітно й при побіжному читанні. Але цьому образу шевченкознавці приділяли недостатньо уваги – здебільшого бачимо побіжну констатацію факту, поверхові пояснення, – мовляв, тут "викриваються жорстокість, черствість ставленні до жінки в феодально-кріпосницькому суспільстві".

Справді, зневажена кріпачка добре "вписувалася" в соціальне витлумачення творчості Шевченка. З цим тлумаченням можна було б і погодитись, аби ганьбив кріпачку... лише пан. Часто – і не кріпачку, і не пан, а, наприклад, москаль (він же колишній українець), або й звичайний собі парубок. Зарубіжні україністи (Г.Грабович, П.Одарченко, С.Смаль-Стоцький, Б.Стебельський, Д.Чуб), які протистояли радянському шевченкознавству в царині класових критеріїв, образ москаля витлумачили на користь Шевченкового т.зв. націоналізму, але, знову-таки, їм довелося обійти мовчанкою образ спокусника-пана.

Ясна річ, повинні бути вельми вагомими підстави для того, щоб той чи той образ став панівним у творчості митця. Аби пояснити константну роль покритки, дослідникам творчості Шевченка треба було знайти оте визначальне прикре враження, котре завдало психічної травми поетові. Шукати довго не довелося: сам автор, ніби йдучи назустріч можливим запитам, створив конструкцію, яка всіх на тривалий час задовольнила, вписавши біля слова "покритка" ім'я "своєї Оксани": "Особиста драма, що знову і знову розв'язується в творчості, забарвилася соціально, улюблений образ став типовим, подруга дитинства символом, жертвою ладу"².

О.Забужко написала з цього приводу: "... десятиліттями трагічна версія Оксаниної смерті, подана у вірші "Ми вкупочці колись росли..."... ("Помандрувала ота Оксаночка в поход / За москалями та й пропала. /

Вернулась, правда, через год... /... З байстрам вернулась. / Острижена" і т.д.), слугувала шевченкознавцям за психологічний "ключ" до одержимості Шевченка темою покритки. На цю версію купився навіть такий серйозний дослідник, як П.Зайцев, а тимчасом... Оксана Коваленко..., по чоловікові Сорока, благополучна собі заміжня молодиця, мешкала в сусідній Пединівці, ростила вже двох донечок і в голові не покладала, як її буде безневинно "острижено" перед історією".

Маємо, власне, очевидну містифікацію (Шевченко свідомо вводить в оману читачів), а це означає, що насправді він не хотів, аби читачі довідалися про реальні витоки усталеного образу. Те, що образ покритки якимось чином "кодує" Шевченків міф, розуміють усі ті, хто протягом останніх двох десятиліть активно розглядає творчість Шевченка в аспекті міфу. Г.Грабович визнає, що базовою опозицією Шевченкового міфу є "опозиція чоловічого й жіночого начал", але вважає, що ця опозиція знімається за рахунок десекуалізації стосунків і витіснення дорослої чоловічої постаті. Хоча звідси можна зробити висновок про те, що концепція жінки грає вельми важливу роль у структурі міфу, це не пояснює, чому головною героїнею творів Шевченка стала покритка, – образ, за допомогою якого сексуальні стосунки водночас і актуалізуються, і витісняються. Крім того, не зрозуміло, яким чином взаємодіють з названою опозицією інші архетипальні образи, наприклад, яке місце в базовій опозиції посідає образ Кобзаря, цієї найбільш очевидної об'єктивації авторського я.

О.Забужко, яка полемізує з Г.Грабовичем стосовно деяких аспектів прочитання міфу, образ покритки теж не оминула: "...в теперішньому Україні архетипальна жінка – це "покритка", архетипальний чоловік – "москаль". Але її версія вочевидь не пояснює настирливості цього мотиву. Крім того, базові опозиції, представлені дослідницею, а саме: протистояння Україна / Росія (Київ / Петербург), Кобзар / Кобзар Дармограй, – навряд чи органічно потребують кардинального зосередження саме на образі покритки,

і ще одне: покритками Шевченкових героїнь робить не лише "москаль", набагато частіше свій власний пан, а це вже істотно інша роль, аби її можна було зробити підмінною щодо ролі "москаля".

Так чи так, але оскільки образ покритки вже визнано дослідниками архетипальним, можна спробувати його дешифрувати, звернувшись до наукових здобутків психологів ХХ ст. Перший прошарок змісту – це безумовна пов'язаність центрального жіночого персонажа творів з провідним образом усієї творчості Шевченка, а саме – з образом України. Доречно навести такі слова К.-Г.Юнга: "Найефективнішими є ідеали, які чітко виявляють варіанти архетипу, про що свідчить факт їх зведення до алегорії. Ідеал "Батьківщини - матері", наприклад, очевидна алегорія матері, так само як німецьку "Фатерлянд" – алегорія батька. Закладена в них сила, що підносить нас належить не алегорії, а символічній цінності рідної землі. Архетипом тут містична причетність примітивної людини до землі, на якій вона живе і в якій спочивають духи її пращурів". Інший психолог, Е.Фромм, зауважує - "Різноманітні культу Великої Матері, культ Богородиці, культ націоналізму і патріотизму, – всі вони свідчать про інтенсивність цього [тобто матері. М.М.] пошанування. Емпірично легко довести, що між міцною прив'язаністю до матері й тими, хто відчуває надзвичайно міцну прив'язаність до народу раси, крові та землі, існує тісна кореляція".

Аби створити образ жінки, яка уособлює батьківщину, митцю не треба докладати надто значних зусиль: архетип матері-батьківщини добре засвоєний колективною свідомістю як усталена алегорія. У Шевченка є цілком конвенційний образ для алегоризації України, він його досить активно використовує в своїх утопічних візіях: "У нашій раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим". Цей образ із самого початку поетичної творчості корелюється з образом України: "Україно, Україно, / Серце моє, ненько" ("Тарасова ніч"). Але крім такого, сказати б, високого образу, у Шевченка частіше з'являється образ України-

вдови, України-сироти, скривдженої власними дітьми. А водночас відчутний рух до витіснення із творчості всіх жіночих постатей на користь покритки.

Цікаво простежити динаміку цього образу. Очевидно, що в перші роки творчості ця тема не є панівною: серед перших поем лише в "Катерині" втілений сюжет про покритку. В "Причинній" і "Тополі" йдеться про нещасливе, трагічне кохання, вочевидь забарвлене традиціями романтичного мистецтва. Вдруге цей сюжет виникне аж у 1842 р. в поемі "Слепая", і відразу впадає в око тоталізація цього сюжету, вихід на новий рівень узагальнення за рахунок того, що доля покритки віддзеркалюється: дочка покритки стає не лише покриткою, а й об'єктом інцестуальних домагань батька. Завважмо, що героїня поеми зветься Оксаною: іменем очевидно знаковим для творчості Шевченка так само, як ім'я Катерина. Але в цей період ще нема підстав стверджувати, що Шевченко зосередився на темі покритки. Він ще приміряється до жіночих типів, наче щось підшуковує. Поряд з покриткою його приваблює тип вбогої вдови, матері сина-одинака ("Сова"). І вже вимальовується дещо спільне між образами вдови і покритки: зганьблене материнство. Тоді звучить "А ти, моя Україно, / безталанна вдово" (поема "Сон"). Отже, усталений образ України-неньки поета не вдовольняє.

Поема "Наймичка" – етапний твір для теми покритки. Передусім тому, написаний 1845 року, тобто в той період "Трьох літ", коли, на думку дослідників, не лише сформувались, а й усвідомились головні мотиви творчості Шевченка. Якщо в перших творах щось важливе для себе поет намацує суто інтуїтивно, то відтепер він рухається в певному, чітко визначеному напрямі. В поемі "Наймичка" образ покритки відчутно змінився порівняно з образом поеми "Катерина": актуалізується не тема нещасливого кохання, трагізм якого визначається зрадливістю москаля, а тема материнства. Наймичка – це вже цілком виправдана покритка. Її нема в чому, як Катерині, каятись: її життя стало зразком самозреченого

материнства. У фіналі "Наймички" син прощає матері її гріх, тим самим узаконюючи її соціальний статус. Наскільки важливим є цей сюжет для творчості Шевченка, підтверджує також російськомовний прозовий варіант "Наймички": очевидно, автор не лише універсалізує, а й популяризує цей сюжет і образ, дбаючи про доступність його сприйняття для якомога більшого числа читачів.

Після "Наймички" образ і мотив покритки присутній постійно: "Лілея", "Русалка", "Титарівна", "Відьма", "Не спалося, – а ніч, як море", "Варнак", "Марина", "Із-за гаю сонце сходить", "У нашім раї на землі", "Ми вкупочці колись росли", "Музйконт", "Капитанша"... Тут вимальовуються константи сюжету й образу: по-перше, стає усталеним мотив повторення долі дочкою покритки ("Слепая", "Лілея", "Відьма", "Капитанша"), по-друге, послідовно і актуалізуються й пов'язуються материнство покритки й ганебність її соціального | статусу. Покритка – це зганьблена мати. Структура образу вимальовується спочатку як міфологічна, з часом дедалі певніше – як архетипальна .

У міфологічній структурі важливе значення має обряд "покривання". Шевченко підкреслює два моменти: "Тільки мої довгі коси / Остригли, накрили // Острижену ганчіркою. / Та ще й реготались" ("Лілея"). Головний сенс обряду – відрізування волосся, оскільки, як свідчать численні міфології, ритуалові відрізування надається магічного значення на кількох етапах життя, особливо до обряду ініціації. Відрізування волосся – це акт, яким дівчина і позбавлялася захисту не тільки добрих містичних сил, а й цілком реального захисту: соціальний організм виштовхує дівчину за свої межі, оголошує її поза законом. Покривання чорною хусткою або ганчіркою символізує зміну соціального статусу: покритка урівнюється з жебрачкою. Але крім цих моментів, варто звернути увагу також на те, що регіт, яким супроводжується обряд "покривання", не випадковий: це реакція на пародіювання весільного обряду, коли, замість розплетення коси, її

відрізають, замість заміни дівочого головного убору жіночим (в українських обрядах часто це є пов'язування хусткою) – брудна ганчірка або хустка, яка позначає жалобу. Весільний обряд "у негативі" – одруження з "нечистим".

У структурі образу покритки має значення ще один дуже важливий момент: покриткою стає жінка лише після народження дитини. До того вона може бути утриманкою пана, ба навіть повією, але це не спонукає загал перевести її в інший соціальний статус. Отже, з цього треба зробити висновок: дитина покритки – байстря – то є найганебніший статус в очах суспільства. Їй перебивається дорога вгору – у вищі верстви. Поряд із покриткою завжди байстря, і його доля турбує Шевченка не менше, а може, й більше, ніж доля покритки. Син покритки – жебрак, який водить кобзаря, дочка покритки – теж покритка, але ще більше зганьблена. На ній рід переривається (в інцестуальних зв'язках, які у Шевченка теж досить настійливо супроводжують мотив покритки, не народжуються діти: це символічно, бо тоді весь сюжет одержує інше значення, не так морально-етичне, як духовне, – остаточне знищення живої душі).

Свого апогею і водночас виходу на архетипальний рівень образ покритки набуває в поемі Шевченка "Марія". Тут покритка – мати розп'ятого за гріхи людства Христа. Сюжет "Марії" – це такі ж поневіряння серед неприйняття й осуду, як і сюжет про покритку. Після розп'яття сина Марія запалила в "нетвердих" його учнях вогонь нової віри, й вони "По всьому світу розійшлися » а Марія "під тинном, / Сумуючи, у бур'яні / Умерла з голоду. Амінь". Цікавий і несподіваний фінал "Марії": "А потім ченці одягли / Тебе в порфір вінчали, / Як ту царицю...Розп'яли / Й тебе, як сина. Наплювали / На, чистую, кати; / Розтлили кроткую! а ти... / Мов золото в тому горнілі, / В людській душі возобновила, / В душі невольничій, малій, / В душі скорбящей і убогій". Знов виникає мотив весільного обряду – "вінчали". За традицією у весільне вбрання одягають померлу дівчину. Марія – не дівчина, а матір. Отже, посмертне вінчання – це наруга над її святим

материнством, та Шевченко і пише так гнівно: "розп'яли", "розтлили". Ще раз виникає асоціація з весільним антиобрядом покривання, остаточно розставляються акценти в темі покритки.

Образ автора у творчості Шевченка корелюється не лише з образом Кобзаря а й з образом сироти, – це не підлягає сумніву. Шевченко глибоко усвідомлював свою об'єктивацію в образі сироти, навіть іронізував із цього приводу: "Дідусь сивесенький рида – / Того, бачте, що сирота" ("На батька бісового я трачу"). Що образ сироти корелюється також з образом байстрюка менш очевидний, але надто вагомий аспект Шевченкової міфології. Своє сирітство поет рано відчув як вельми ганебний у суспільстві статус. Але поглиблення цього відчуття до повної відторгненості відбулося тоді, коли Шевченка позбавили не лише реальної матері, а й родини загалом, села звичного мікрокосму – великої матері України. Насильне вивезення в Польщу, а звідти – етапом! – у Петербург (біографи наголошують, що Енгельгардтових кріпаків везли із Варшави до Петербурга як каторжан⁸). Саме тоді рабство усвідомлюється Шевченком у всіх можливих аспектах глибинного змісту. Тоді як образ сироти-кобзаря переростає в образ розп'ятого Пророка, за постаттю автора дедалі чіткіше вимальовується образ Христа, а образ покритки висвячується на образ Богоматері, власне сирітство поет усвідомлює як ганебну відторгненість од світу людей, тобто як байстрюківство.

Знаковим для цієї теми є, вочевидь, повість "Капітанша". Тут сюжет покритки подвоюється: дочка покритки теж стає покриткою. Герой твору солдат Яким Туман піклується про покинуте байстря як про свою дитину, знімаючи з неї ганебний статус, а пізніше, коли прийомна дочка виросла й, спокушена красенем-капітаном, теж стала покриткою, Туман одружується з нею, аби узаконити її дитину. Фінал підкреслено щасливий: колишнє байстря, прийомна дочка Тумана, виходить заміж за чоловіка з вищих верств суспільства. Яким Туман усіма героями повісті й оповідачем

характеризується як надзвичайний добродій. Зрозуміло, що в цій повісті одруження названого батька з дочкою не має інцестуального значення: воно відбувається про людське око, – аби зняти з двох жінок тавро – покритки і байстрючки. Отже, в сюжеті про покритку сам автор сублімує, принаймні, дві ролі: сина покритки – байстрюка й названого батька чужих байстрят.

Архетипальним образ покритки стає тоді, коли позначає важливі процеси колективного несвідомого. У Шевченка цей образ набуває архетипального змісту, коли виходить на змагання в колективному несвідомому з матріархальним пошануванням жінки. Образ покритки засвідчує тотально зганьблене материнство. Лише свідомість патріархального суспільства здатна на таке безмежне упослідження жінки, яке фіксується в обряді "покривання". А в колективному несвідомому цей образ вказує на глобальне змагання батьківського та материнського начал. Материнський архетип позначає силу переможену, батьківський – силу переможну.

Згадаємо ще раз Юнга: "Невдоволеність художника веде його назад до того первісного образу в несвідомому, який спроможний найкраще компенсувати невідповідність і однобічність теперішнього. Вхопивши цей образ, художник піднімає його з глибин несвідомого, щоб привести у відповідність із свідомими цінностями...".

Чи може бути гармонія у цінностях нації, яка дозволила розтоптати Батьківщину-матір, змирилася з тим, що героїчна слава нації – лише далеке минуле? Чи може бути гармонія цінностей, коли спільнота, шануючи одну матір, упосліджує іншу? Вхопившись за образ покритки, Шевченко, рухаючись виток за витком, вийшов на глибинні підвалини суспільної моралі, етики й духовності. Шевченко належить до тих небагатьох в історії людства чоловіків, які стали на захист поневоленої в патріархальному суспільстві жінки. До того ж, не так, як автори та ініціатори фемінізму, – пробуджуючи співчуття та закликаючи до справедливості, а на значно

глибшому рівні: він став на захист матріархального соціального устрою. "І буде син, і буде мати, і будуть люде на землі", – ці золоті часи матріархального раю проектуються на майбутнє.

Батько тут відсутній не тому, як пише Грабович, що Шевченко десексуалізує міжстатеві стосунки, а тому, що в матріархальному суспільстві роль чоловіка – це передусім роль сина своєї матері. "Суть матріархального витоку – кривна спорідненість як фундаментальний непорушний зв'язок між людьми, – писав Е.Фромм, – рівність усіх людей, цінність людського життя й любові. Суть патріархального витоку – в тому, що зв'язок між чоловіком і жінкою, між тим, хто править, і тим, ким правлять, вищий за кривні узи. Це принцип порядку й влади, підпорядкування та ієрархії". Для матері всі діти рівні, у батька вони вистроєні за ранжиром чеснот чи здобутків. Рівність у патріархальному суспільстві – нонсенс (про це, поміж усім іншим, свідчать також численні експерименти з побудовою комуністичного суспільства, які закінчились провалом). Шевченко, для якого ідея рівності й братства – головна пристрасть життя, одним із перших здогадався про цей зв'язок і, не вагаючись, став на бік Великої Матері. Можна погодитись із твердженням дослідника: у Шевченка нація – це "родина, сім'я: мати, батько, діти, брати і сестри", але варто уточнити: оскільки все визначається кривним зв'язком, сім'я тут не патріархальна, а матріархальна.

У ролі покритки Шевченко побачив інший бік, аніж той, який бачив і сприймав тогочасний загал: своїм магічним пером він висвітлив образи чоловіків, які неминуче стоять поряд із покриткою.

Як ми вже вказували, частіше покриткою робить дівчину не москаль, а пан і навіть свій парубок, козак. Згадаємо "Титарівну": аби помститись дівчині за те, що вона покепкувала над його залицаннями, Микита не тільки зробив її покриткою, а й став дітовбивцею, аби приписати цей злочин титарівні. Страшний образ! Набагато страшніший, ніж образ легковажного, безсовісного москаля (з нього, як кажуть, узяти нічого, бо нічого не дано).

Сатанізм цього образу для Шевченка є безсумнівним: "Покарав / Його
господь за гріх великий / смертію! – він буде жить, / І сатаною-чоловіком /
Він буде по світу ходить / І вас, дівчаточка, дурить / Вовіки".

Протистояння москаль/козак практично знімається образом покритки. Разом вони утворюють класичний любовний трикутник. Чому москаль чи пан досягає у дівчини успіху? Чому завжди зазнає поразки козак? Чому він взагалі змагається за серце чорнобривої Катерини / Оксани? Тому що... відсутній. Він сам, добровільно, звільнив своє місце чоловіка, брата й син? аби ним скористався той, хто опиниться поряд з красунею. Якщо дівчина не стає покриткою (бо полюбила козака), кінець її життя трагічний –дочасна могила.

У цьому плані вельми показовим є вірш "Ой три шляхи широкії", в якому три брати розійшлися "На чужину з України" (не сказано, для чого, розійшлися, ніби наврочені). "Не вертаються три брати. / Плаче стара мати / Плаче жінка з діточками / В нетопленій хаті. / Сестра плаче, йде шукати / Братів на чужину... / А дівчину заручену / Кладуть в домовину. / Не вертаються три брати, / По світу блукають, / А три шляхи широкії / Тернок заростають". Згадаємо кілька щасливих Шевченкових сюжетів: і "Гайдамаках" герой відбиває у ляхів дівчину й одружується з нею, але, одразу йде в похід, лишаючи її саму. В "Сліпому" ("Невольнику") щастя між молодятами стало можливе, коли Степан відкозакував на Січі й повернувся звідти калікою.

Козак тотально відсутній, бо "проміняв жінку на тютюн та люльку", його дівчина, якщо не ляже в домовину від туги, то стане покриткою, а діти - уполіудженними байстрюками. Нація, яка продукує покриток, приречена на загибель. Головний гріх людства, у Шевченковому розумінні, не жадібність, що постає із самозвеличення, скнарості й насильства, не гріх відмови від статевого життя, як вважає Ю.Шевельов (порушивши цю тему лише побіжно, ми підтвердили думку Грабовича про те, що тут має місце скоріше

десексуалізація міжстатевих стосунків, аніж заклик до гультяйства). Найтяжчим Шевченко вважає гріх сина проти матері, брата проти сестри, козака проти дівчини. Саме цей гріх Шевченко карає найбільш жорстоко (Микита і "Титарівні" стає сатаною-чоловіком). Саме цей гріх став причиною всіх національних бід України. Вирватись із зачарованого кола однієї вини, яка тягне за собою другу, і так без кінця, можна в єдиний спосіб: визнати покритку Марією, звільнити від ганьби й гріха, а її сина, байстрюка, визнати як пророка розп'ятого за чужі гріхи.

У колективному несвідомому української нації, як і будь-якої іншої, безумовно панує батьківське начало, ця глибинна підвалина патріархального устрою. Наслідок цього – упосліджена, зганьблена нація. Шевченко – перший чоловік, який став у цьому змаганні на бік жінки, тим самим виявивши в собі ще глибші, сутнісно чоловічі риси, втрачені чоловіками у боротьбі за панування. Якщо чоловік прагне свободи й рівності, він перше мусить звільнити жінку.

В еволюції Шевченкового я відбувається перехід від образу сироти убогого до образу сивовусого Кобзаря – названого батька дітей-українців. Це дуже цікавий момент: при зміні ролі (син стає батьком), але при константному образі України-неньки змінюється характер стосунків між ними. Син виростає аби, цілком у дусі фрейдівського сюжету, одружитися з матір'ю. Так одруження відбувається в ірраціональній, ірреальній сфері. Весь час існує сумнів, чи визнають діти-українці самозваного батька (з цього приводу – безліч медитацій та емоційних нарікань).

У реальному житті Шевченко не прожив ні ролі сина, ні ролі батька, ні ролі чоловіка. Вже по тому, як він унікав цих ролей в житті (пригадаймо дивні закоханості поета, які завжди чомусь закінчувались фіаско: тут якась глибинна нехоть давалася взнаки ломимо його волі), можна припустити, що він їх проживав на іншому рівні, сублімуючи в своїй творчості. Десь у незмірних висотах духу справді відбулось його синівство, батьківство, одруження. Він запліднив Україну духовним сім'ям, з якого виросла нова

нація, вивів "дітей нерозумних", українців, у світ широкий, поставив зганьблену матір-покритку на п'єдестал святої Богоматері.

м. Луцьк